

حمام مهدی قلی بیک (موزه مردم شناسی) در گذر زمان

مجید مهر دوست *

چکیده

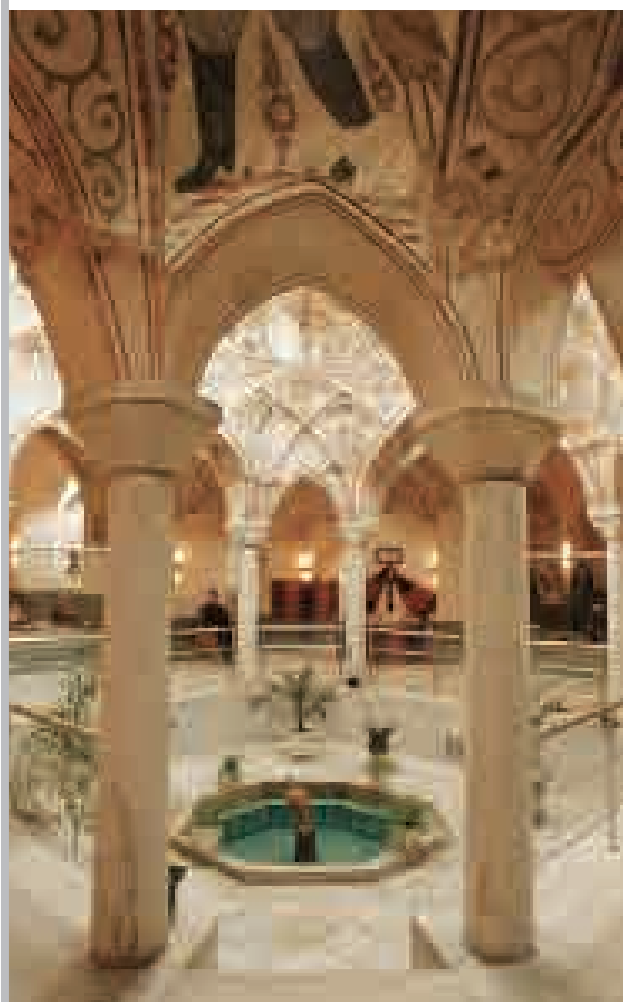
از زمان قدیم پاکیزگی جسم و جان برای ایرانیان مهم بوده است، این امر با ورود اسلام، به دلیل واجب بودن غسل و وضو برای نمازهای پنجگانه اهمیت فوق العاده ای یافت. به این دلیل حمام یا مکان شست و شو، از همان ابتدا در گستره معماری شهری ایرانی جایگاهی خاص یافت و در همه شهرها حمام های متعددی ساخته شد. دوره صفوی، عصر شکوفایی معماری حمام ها به شمار می رود. در این دوره عمده حمام ها در مکان های عمومی و در نزدیکی مسجدها بنا شدند به طوری که هر جا مسجدی احداث گردید، در کنار آن آب انبار و حمام نیز پدید آمد. بدین لحاظ اکنون حمام هایی زیبا از دوره صفوی به یادگار مانده است که حمام مهدی قلی بیک مشهد یکی از آنهاست. در این مقاله ابتدا موقعیت، تاریخچه، معماری، مصالح به کار رفته، سیستم گرمایشی، شبکه آب رسانی، روش تأمین نور فضای داخلی و تزیینات سربینه حمام تشریح گردیده، سپس چگونگی احیا و تغییر کاربری این حمام و تبدیل آن به موزه مردم شناسی بیان شده است.

کلید واژه: حمام ها، مهدی قلی بیک، مشهد

* مسئول گنجینه ظروف، سلاح و ابزار نجومی سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان

قدس رضوی

majid.mehrdost@yahoo.com

تصویر ۱: نمایی از مقبره امیرملک شاه، معروف به مسجد شاه در مجاورت حمام

«بزرگ» و «سرشور» می‌گذاشته است. مدخل حمام در کنار کوچه حمام شاه در بازار بزرگ است و تمام بنای حمام که مساحت قابل‌ملاحظه‌ای را شامل می‌شود در پشت ضلع جنوبی و شرق مقبره امیرملک شاه قرار گرفته است (سیدی، ۱۳۷۷).

موقعیت کنونی بنای حمام مهدی قلی بیک (موزه مردم شناسی)

طبق طرح بازسازی و نوسازی حرم مطهر امام‌رضا (ع) تمام بناهای قدیمی پیرامون این دو بنا تخریب شده است. هم‌اکنون این موزه بین ورودی باب‌الجواد از سمت خیابان اندرزگو و ورودی قدیر از سمت خیابان شیرازی قرار گرفته که فضای پیرامون موزه، شامل بازار، مسجد و حرم مطهر، یک مسیر تجاری‌زیارتی را به‌وجود آورده است. (تصویر ۲)

تصویر ۲: نمای هوایی از موقعیت حمام مهدی‌قلی‌بیک

تاریخچه حمام و معرفی بانی آن

بنای حمام مهدی‌قلی‌بیک (تصویر ۳) از قدیمی‌ترین و باارزش‌ترین حمام‌های شهر مشهد است که در مجاورت مقبره امیرملک شاه قرار گرفته است. طبق وقف‌نامه، به هنگام احداث، نام آن «حمام مهدی‌قلی‌بیک» بوده که به دلیل هم‌جواری با «مقبره امیرملک شاه» به «حمام شاه» مشهور شده و پس از پیروزی انقلاب اسلامی به علت قرار گرفتن در محدوده حرم مطهر امام‌رضا (ع) و موقوفه بودن بنا، نام آن به «حمام رضوی» تغییر یافته است. مطابق وقف‌نامه آن (تصویر ۴) تاریخ ساخت بنا ۱۰۲۷ ق و واقف

مقدمه

ضرورت پاکیزگی و درک آن همیشه در نزد اقوام مختلف یکسان نبوده است. ایرانیان از دیرباز برای پاکیزگی و نظافت اهمیت خاصی قائل بودند. با حضور اسلام در ایران ضوابط و معیارهایی خاص برای پاکیزگی مطرح شد. بدین‌ترتیب فضای شست‌وشو یعنی حمام، از همان آغاز در میان فضاها معماری شهری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار شد. بر اساس منابع تاریخی، از همان آغاز گسترش اسلام، در شهرها گرمابه‌های متعددی احداث شد که با استقبال عمومی مواجه شد؛ ولی عصر شکوفایی احداث حمام‌ها را بایست متعلق به دوره صفوی دانست. در این دوره ایجاد حمام در تمام شهرهای ایران رو به گسترش نهاد و اغلب حمام‌های شهری در گذرگاه‌های عمومی، راسته بازارها و در نزدیکی مساجد بنیان شد، به عبارتی وضع زندگی قدیم ایجاب می‌کرد که اکثر حمام‌ها در کنار تأسیسات شهری و همگانی ساخته شود، به همین مناسبت هرجا مسجدی ساخته می‌شد در کنارش آب انبار و حمام نیز شکل می‌گرفت.

حمام‌های زیبایی از دوره صفوی برجای مانده است که حمام مهدی‌قلی‌بیک (شاه) از این جمله است. این حمام با قرارگرفتن در کنار مسجد شاه (به‌عبارتی مقبره امیرملک شاه) و آب‌انبار سرسنگ در راسته بازار سرشور تشکیل یک مجموعه شهری را داده است. معماری و تزیینات به‌کار گرفته شده در این حمام را می‌توان در زمره آثار منحصربه‌فرد دوره صفویه و بعد از آن دانست. با توجه به اینکه قریب به چند قرن از تاریخ ساخت حمام می‌گذرد هنوز شهرت و اصالت این گنجینه هنری محفوظ مانده است. در این تحقیق سعی شده حمام مهدی‌قلی‌بیک به عنوان یک بنای عام‌المنفعه در گذشته و یک موزه در زمان حال معرفی گردد.

موقعیت حمام

محل‌ای که حمام مهدی‌قلی‌بیک (تصویر ۱) معروف به حمام شاه و مقبره امیرملک شاه در آن واقع شده است قبلاً «سرسنگ» نام داشته و اکنون نیز بسیاری از ساکنین و تجار قدیمی آن را به همین نام می‌شناسند. آب‌انبار بزرگی نیز به نام «حوض سرسنگ» در ضلع شمالی مقبره واقع بوده که دیگر اثری از آن بر جای نمانده است. کوچه مجاور این ابنیه به کوچه حمام شاه مشهور بوده که سابق بر این از میان دو بازار

۱۰۱۱ تا ۱۰۲۷ق بر عهده داشته است. در برخی منابع تاریخی عهد صفویه در بیان جنگ‌های شاه‌عباس اول به او اشاره شده است از جمله در سال ۱۰۱۹ق فرماندهی تفنگ‌چیان خراسانی را در جنگ بین ایران و عثمانی عهده‌دار بوده، همچنین از وی به‌عنوان نماینده شاه‌عباس برای مذاکره با عثمانیان و تعیین سرحدات آذربایجان و عراق عرب یاد شده است. مهدی‌قلی‌بیک دارای سه وقف‌نامه مربوط به آستان قدس است:

- وقف‌نامه اول به تاریخ ۱۰۰۵ق شامل یک باغ در دستجرد قزوین بوده که مورد مصرف آن روشنایی در حرم مطهر، امور خدمه و حفاظ آستان قدس است؛
- وقف‌نامه دوم به تاریخ ۱۰۱۱ق است که طبق آن مزرعه «جاغر» در تبادکان مشهد را وقف امور طلاب و زوار فقیر مشهد نموده است؛

- وقف‌نامه سوم به تاریخ ۱۰۲۷ق است که طبق آن یک باغ در کرج ساوجبلاغ تهران که هم‌اکنون از بین رفته و همچنین رقباتی در مشهد از جمله حمام مهدی‌قلی‌بیک واقع در محله سرسنگ مشهد به اضافه دکان‌های متصل به آن وقف آستان قدس رضوی شده است. وی همچنین قناتی معروف به «قنات مسجد» برای حمام مذکور احداث نمود با این شرط که مازاد آب آن را به مسجد گوهرشاد دهند و آنچه اضافه ماند به زارعین اطراف مشهد فروخته و درآمد آن صرف ادویه و اشریه شربت‌خانه حضرت شود. همچنین شرط نمود که درآمد حمام را اولاً صرف تعمیر و نگهداری آن نمایند، سپس یک‌پنجم مازاد آن را بابت حق‌التولیه و مابقی را به شربت‌خانه حضرت اختصاص دهند. سال وفات مهدی‌قلی‌بیک را اوایل شعبان ۱۰۲۷ق در قزوین نوشته‌اند. جسد او به مشهد رضوی حمل و در روضه منوره مدفون گردید.

معماری بنای حمام مهدی‌قلی‌بیک

این بنا یکی از حمام‌های بزرگ ایران است که ساختاری بسیار زیبا از حمام‌های قدیمی ایران را به نمایش می‌گذارد. محوطه ورودی حمام با یک پله و انحنایی ملایم به هشتی کوچکی وصل می‌شود، با عبور از پنج پله، با همان انحناء، به سربینه یا رختکن می‌رسیم که زیباترین بخش حمام است. در فضای سربینه، هشت ستون سنگی به‌صورت هشت و نیم‌هشت، پوشش گنبدی را استوار نگه داشته است. گنبد سربینه حمام کروی‌شکل و در سقف دارای نورگیری است که بخشی از نور طبیعی سربینه را تأمین می‌کند. (تصویر ۵) در زیر نورگیر حوضی به شکل هشت‌ضلعی، مزین به

تصویر ۳: نمایی از سربینه حمام مهدی‌قلی‌بیک

آن «مهدی‌قلی‌بیک جانی قربانی»، میرآخور شاه‌عباس صفوی است که از بازماندگان خانواده امیر ارغون آقای اویرات (در زمرة اولین حکام ایران شرقی و خراسان در دوره مغول) بوده است.

متن وقف‌نامه

«یک باب حمام جدید که واقف مذکور مزبور در بازار سرسنگ احداث کرده، مشهور به حمام مهدی‌قلی‌بیک بر شربت‌خانه سرکار فیض‌آثار و شرط کرد که مداخل حمام مذکور را اولاً صرف تعمیر و تنسیق (آراستن، مرتب کردن) و عمارت ضروری آن نمایند و آنچه فاضل آید، پنج یک به حق‌التولیه افزاز نمایند و مبلغ یک تومان و پنج‌هزار تبریزی رایج‌الوقت به حق‌السعی متصدی شربت‌خانه تسلیم او کند و مابقی را صرف ادویه و اشریه آن‌جا نمایند».

بنای حمام مهدی‌قلی‌بیک با گذشت زمان و همچنین دخالت‌های غیراصولی، مانند افزودن یک قسمت زنانه به قسمت‌های قدیم در سال ۱۳۵۰ش که هیچ‌گونه ارزش تاریخی نداشت، دچار دگرگونی شد و چهره اصلی خود را از دست داد. این بنا از حدود سال ۱۳۶۹ش به‌تدریج به‌صورت متروکه در آمد، تا اینکه در تاریخ ۱۳۷۶/۲/۵ به شماره ۱۳۷۴ در فهرست بناهای تاریخی کشور ثبت شد (رستمی، ۱۳۸۳).

زندگی‌نامه بانی و واقف حمام

از جمله واقفان آستان قدس رضوی، مهدی‌قلی‌بیک، میرآخورباشی شاه‌عباس صفوی است. وی از امرای ترك خراسان و از طایفه جغتایی در عهد شاه‌عباس اول بوده و منصب میرآخوری (ریاست اصطبل شاهی) که از مناصب مهم عهد صفوی است را بین سال‌های

تصویر ۴: سند وقف‌نامه حمام مهدی‌قلی‌بیک

تصویر ۵: نورگیرهای (گل‌جام، جام‌خانه) پشت بام حمام مهدی‌قلی‌بیک

دارد که ارتباط‌دهنده دو فضای سربینه و گرم‌خانه است. پس از هشتی وارد گرم‌خانه می‌شویم. فضای گرم‌خانه، مربع‌شکل و دارای چهارستون در وسط است که پوشش گنبدی‌شکل سقف مشتمل بر نورگیرها، بر روی این ستون‌ها قرار دارد. در اطراف گرم‌خانه، سه غرفه وجود دارد که برای نشستن و استحمام استفاده می‌شده است.

در قسمت غربی گرم‌خانه، خزینه آب گرم حمام قرار داشته که سطح آن از کف گرم‌خانه بلندتر است. در کف خزینه، سه ظرف بزرگ مسی به نام «تیان» نصب شده که گرمای تولیدشده در تون را به داخل خزینه منتقل و آب گرم مورد نیاز برای شست‌وشو را فراهم می‌کرده است. در اتاق شمال گرم‌خانه فضای کوچکی به نام «نظافت‌خانه» وجود دارد (رستمی، ۱۳۸۳).

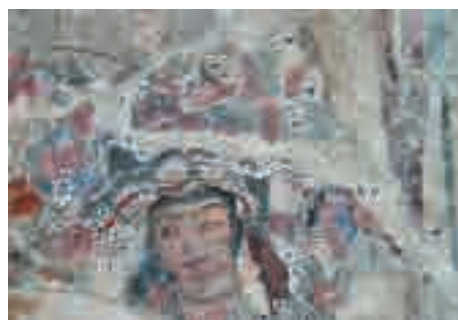
دو اتاق در اطراف خزینه آب گرم قرار داشته؛ در یکی حوضچه‌ها و تصفیه‌خانه واقع بوده است و از اتاق دیگر، افراد خاص، مانند معلولان یا مبتلایان به بیماری‌های مُسری، برای استحمام استفاده نموده، از طریق دریچه تعبیه‌شده در آن که به خزینه راه داشته، آب گرم مورد نیاز خود را تأمین می‌کرده‌اند. این اتاق به خلوت یا خلوتگاه معروف بوده است. در پشت فضای خزینه، تون یا آتش‌خانه قرار داشته که محل افروختن آتش و منبع تأمین انرژی گرمایی حمام بوده است. سوخت حمام اعم از چوب یا هیزم در این قسمت قرار می‌گرفته و گرما و دود حاصل از سوخت، به وسیله انشعابات به نام «گره‌رو» که از کف تون شروع شده و تا سربینه ادامه داشته، حمام را گرم می‌کرده است و به وسیله تعدادی دودکش که در دیوارها قرار دارد به بیرون منتقل می‌شده است. چاله‌حوض (چال‌حوض) از دیگر فضاهای حمام است که برای شنا کردن و آب‌تنی افراد پس از استحمام استفاده می‌شده است. در کنار ساختار اصلی حمام،

کاشی فیروزه‌ای قرار گرفته است. در سربینه حمام (تصویر ۶) چهار غرفه وجود دارد که سه غرفه آن برای استفاده عامه مردم، جهت تعویض و قراردادن لباس و یک غرفه شاه‌نشین ویژه خوانین و اشراف بوده است. سربینه با تزییناتی چون نقاشی و کاشی‌های زیرنگی آراسته شده است.

تزیینات نقاشی این قسمت ۱۳ لایه بوده (تصویر ۷) که قدیمی‌ترین لایه نقاشی آن مربوط به دوره صفوی و جدیدترین لایه متعلق به اواخر دوره قاجار است. آخرین لایه آن که اکنون در معرض دید قرار دارد شامل موضوعاتی چون زندگی اجتماعی مردم، داستان‌های شاهنامه، افسانه‌های قدیمی ایران و ماه‌های سال سریانی با کمی اغراق در جزئیات است. بعد از گذر از رختکن، فضایی به نام هشتی یا میان‌در وجود

تصویر ۶: سربینه حمام مهدی‌قلی‌بیک

تصویر ۷: نمایش قدیمی‌ترین لایه از ۱۳ نقاشی دیوارنگاری حمام

بخش‌هایی دیگر از جمله سرویس‌های بهداشتی، اتاق اداری و تأسیسات مورد نیاز کاربری جدید، مطابق با الگوهای سنتی به این مجموعه اضافه شده است.

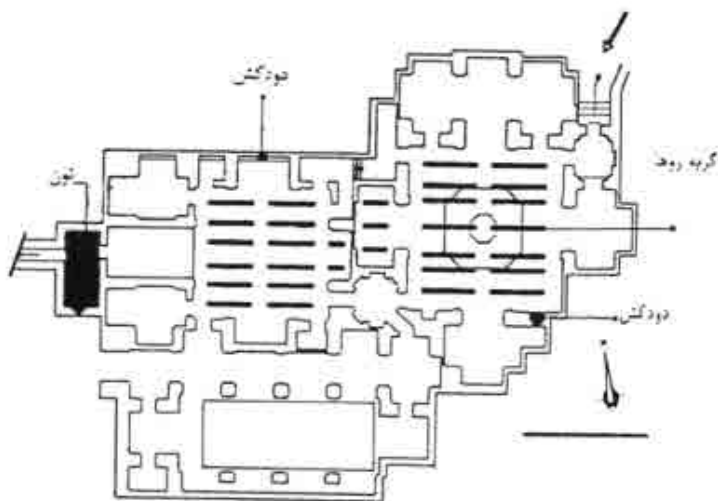
مواد و مصالح به‌کاررفته در حمام

در ساخت حمام‌ها از مصالح گوناگونی استفاده می‌شده که در قیاس با سایر ابنیه‌ها از تنوع چشمگیری برخوردار است. انواع این مصالح به همراه محل کاربرد آن، در جدول زیر آمده است (رستمی، ۱۳۸۳):

سیستم گرمایشی حمام

در سیستم گرمایشی حمام‌های سنتی، منبع سوخت گیاهی و حیوانی گرمای آب مصرفی حمام را تأمین می‌نموده است و با ترفندی هوشمندانه، فضای گرم‌خانه به روش «گرمایش از کف» با استفاده از گرمای دود حاصل از سوخت، گرم می‌شده است (طیسی، ۱۳۸۶). به‌طورکلی سیستم گرمایش از کف به‌عنوان برترین مدل حرارتی و راحت‌ترین سیستم گرمایی است که به‌وسیله آن تمامی نقاط به‌طور یکنواخت و همگن گرم می‌شود. سیستم

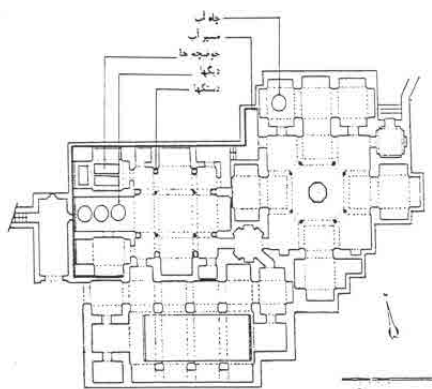
نوع مصالح	محل کاربرد	توضیحات
آجر	ساخت جرزها و تویزه‌ها، سفت‌کاری در بنا	در مکان‌هایی که در معرض حرارت و رطوبت زیاد است از آجر جوش استفاده می‌شود.
سنگ	در پی‌ها و شالوده‌ها به‌همراه ملات گل آهک، به‌صورت پلاک در کف سربینه و گرم‌خانه، ستون‌های سنگی سربینه و گرم‌خانه، سنگاب‌های حمام و حوض‌ها	استفاده از سنگ در کف به دلیل ضریب بسیار بالا ی حرارتی
کاشی	إزاره سربینه	استفاده از کاشی در إزاره علاوه بر تزئین به‌عنوان یک لایه عایق رطوبتی بوده و باعث کندشدن فرایند فرسایش جرزها و پایه‌ها می‌شده است.
سفال	در ساختن تنبوشه‌ها برای هدایت آب	
شیشه	در جام‌خانه؛ جام‌گاه و نورگیرهای شیشه‌ای حمام	برای اتصال شیشه در جام‌خانه از چسبی به نام مومینه استفاده می‌شده است. ترکیبات: آهک، پنبه، روغن برزک ؟ خاک رس + پشم شتر + روغن برزک ؟
چوب	درهای چوبی، چرخ چاه	به دلیل تاب برداشتن در برابر رطوبت و پوسیدگی، استفاده از چوب در حمام بسیار کم بوده است و معمولاً از چوب سنجد به دلیل مقاومت خوب در برابر رطوبت برای درها و چرخ چاه استفاده می‌شده است.
فلزات	تیان ظرف فلزی کف خزینه، میله‌های فلزی به شکل پین برای اتصال قطعات مختلف ستون‌های سنگی به همراه سرب برای درگیر شدن دو قطعه سنگ	جنس فلز تیان در گذشته از آلیاژ هفت‌جوش بوده است. هفت‌جوش هفت فلز به‌هم‌آمیخته شامل زر، نقره، مس، جُست (روی)، آهن، سرب و ارزیز (قلع) است. امروزه برای این منظور از فلز مس استفاده می‌شود.
خاک رس	در پی ساخری به‌عنوان یکی از مواد اصلی شفته‌آهک یا گل آهک در بدنه‌های خارجی به شکل سیم‌گل و کاه‌گل	
گچ	-	به‌دلیل جذب رطوبت زیاد، کاربرد آن در حمام‌ها بسیار محدود بوده و به‌صورت يك ماده كمکی استفاده شده است.
آهک	به‌صورت اندود و در پوشش بدنه سربینه و گرم‌خانه به شکل تزئینات آهک‌بری و نقاشی فرسك، استفاده انی ساروج به‌صورت ملات و اندود، ملات گل آهک در پی‌ها و آجر چینی و اتصال تنبوشه‌ها، پیه‌دارو دری آب‌بندی خزینه‌ها و حوض	پیه دارو ترکیبات : آهک + خاک رس + لویی یا پنبه + موم یا پیه ذوب شده بجای آب برای آب بندی خزینه - گچ بُری روی آهک
فرسک	در سربینه حمام‌ها	نقاشی روی گچ
ساروج	خزینه حمام، مخازن آب	ترکیبات : آهک شکفته + خاکستر الک‌شده + خاک رس + ماسه بادی + آب + لویی

تصویر ۸: سیستم آبرسانی حمام مهدی‌قلی‌بیک

تصویر ۹: تون (گلخند) حمام مهدی‌قلی‌بیک

تصویر ۱۱: نقشه سیستم گرمایشی حمام مهدی‌قلی‌بیک

تصویر ۱۰: نمونه دودکش‌های حمام مهدی‌قلی‌بیک

گرمایشی حمام‌های سنتی شامل انبار سوخت، تون، تیان، گریه‌رو، دودکش‌ها و گودال جمع‌آوری خاکستر است که در حمام مهدی‌قلی‌بیک نیز مشابه آن دیده می‌شود. سیستم گرماسانی در حمام مهدی‌قلی‌بیک (تصویر ۸) از یک منبع آب، انبار سوخت و تون (تصویر ۹) که بعد از گرم‌خانه قرار دارد تشکیل شده است. از کف تون حمام، کانال‌هایی به نام گریه‌رو شروع می‌شود که تا قسمتی از میان‌در و سربینه ادامه می‌یابد. در این مسیر فضای گرم‌خانه و سربینه توسط این گریه‌روها گرم می‌شود و دود حاصل از سوخت حمام توسط دودکش‌ها و کانال‌هایی که در قسمت‌های مختلف حمام تعبیه شده به بیرون منتقل می‌شده است. (تصویر ۱۰)

در بنای حمام، دودکش‌ها در سه محل دیده می‌شدند؛ یکی در بالای تون، دیگری در قسمت شمالی گرم‌خانه و سومین دودکش در قسمت شرقی سربینه، دود پس از گذشتن از گریه‌روهای این قسمت از طریق کانالی مشابه کانال موجود در گرم‌خانه به خارج منتقل می‌گردیده است.

شبکه آبرسانی حمام

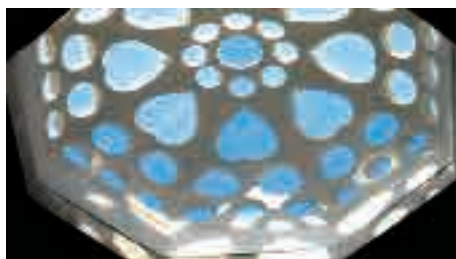
آب مورد نیاز حمام‌ها، عموماً از چاه، کاریز، قنات و آب جاری رودخانه‌ها تأمین می‌شده است؛ آب را پس از ذخیره‌سازی به وسیله منبعی در پشت بام به بخش‌های مد نظر هدایت می‌نمودند. در حمام‌هایی که آب مورد نیاز از چاه تأمین می‌شد، در جوار حمام دالانی به نام گاورو و در انتهای آن استخری وجود داشت، با حرکت گاو در یک دالان مستقیم که طول آن بستگی به عمق چاه داشت، آب از چاه بالا کشیده و داخل استخر ذخیره می‌شد.

آب مورد نیاز حمام شاه ابتدا به وسیله قناتی به نام «قنات مسجد» که وقف حمام بود تأمین می‌شد. بعدها برای تأمین آب در سربینه حمام چاهی حفر نموده و آب را به کمک شبکه آبرسانی شامل تنبوشه‌ها، حوضچه‌های تصفیه آب، دیگ‌ها و خزینه به نقاط مختلف حمام منتقل می‌کردند. (تصویر ۱۱) براساس شواهد موجود آب مصرفی حمام، همزمان از چاه و قنات تأمین می‌شد، بعدها که به دلایلی استفاده از آب قنات ممکن نبود، چاه حفر کردند. نحوه آبرسانی در این حمام به این صورت بوده است که آب از طریق لوله‌های سفالین کناره دیوارها وارد محل ذخیره، شامل سه حوضچه، می‌شد و بعد از ته نشین شدن املاح و تصفیه شدن، به خزینه می‌رسید و به کمک دیگ‌های مسی کف خزینه (تیان) گرم می‌شد (رستمی، ۱۳۸۳).

روش تأمین نور فضای داخلی حمام

فضاهای مختلف حمام از طریق سقف و به کمک نورگیرهای بزرگ و کوچک سقفی به نام «جام‌خانه» (تصویر ۱۲) نور می‌گرفته است. جام‌خانه به شکل نیم‌کره‌ای توخالی با حفره‌هایی در سطح است. این حفره‌ها به وسیله گل‌جام (شیشه جام که عمل نورگیری حمام را انجام می‌دهد) پوشانده شده است. (تصویر ۱۳)

برای چسباندن شیشه به جام‌خانه از نوعی چسب به نام مومینه (پشم شتر + روغن برزک + گل رس) استفاده می‌شده است. تعداد این شیشه‌ها در جام‌ها، به محوطه زیر جام‌خانه بستگی داشته است. قطر این جام‌ها و تعدادشان نیز به گرما و سرمای فضای زیر آن وابسته بوده است. همچنین این عناصر به گونه‌ای

تصویر ۱۳: جام‌خانه حمام مهدی‌قلی‌بیک

تصویر ۱۳: نورگیر (گل‌جام) حمام مهدی‌قلی‌بیک

تصویر ۱۴: کاشیهای قدیمی ازاره حمام مهدی‌قلی‌بیک

تصویر ۱۵: دیوارنگاری در حمام مهدی‌قلی‌بیک

بوده که استاد حمامی (حمام‌دار)، با افزایش و کاهش تعداد دریچه‌های باز، شرایط محیطی فضای زیر آنها را از نظر درجه حرارت و بخار آب، در فصول مختلف به مقدار مطلوب تنظیم می‌نموده است (پیرنیا، ۱۳۷۲).

تزئینات سربینه حمام

تزئینات سربینه حمام شامل کاشی از نوع زیررنگی با نقوش اسلیمی به رنگ آبی لاجوردی و سفید که در ازاره سربینه به کار رفته (تصویر ۱۴)، همچنین نقاشی ۱۳ لایه در سقف بناست. اولین لایه نقاشی مربوط به دوره صفویه و آخرین لایه مربوط به اواخر دوره قاجار ۱۳۴۳ ق است. نقاشی‌ها از نظر سبک و اجرا جزو مکتب خاص نبوده و بیشتر به سبک قهوه‌خانه‌ای است. نقاش بدون توجه به دوری و نزدیکی اشخاص (پرسپکتیو) به تصویرگری پرداخته و شخصیت‌های مهم را بزرگ‌تر و دیگر اشخاص را کوچک‌تر کشیده است. (تصویر ۱۵) تصاویر لایه‌ای که اکنون در معرض دید قرار دارد از نظر موضوعی به چهار دسته تقسیم می‌شود:

الف) نقوش اسلیمی به همراه تاریخ و مضامین، شامل تاریخ ۱۳۴۳ ق و متن «سبحان ربی الاعلی» و متن «یا کریم»، «یا قدیم»، «یا ستار»، «یا رحیم» و «امانت دارید بسپارید» بر روی دیوار جنوبی و چهار پایه گنبد سربینه دیده می‌شود؛

ب) بازتابی چهره‌ها و رویدادهای مردم کوچه و بازار شامل نقاشی زیرگنبد اصلی که زندگی اجتماعی مردم زمان خود و نشانه‌های اولیه ورود ایران به عصر جدید در اواخر دوره قاجار را به خوبی به تصویر کشیده است؛ تصاویری از سردر باغ ملی، مناظر طبیعی کوه‌سنگی، صحنه اعدام، منظره‌های دریایی، پرواز هواپیمای انگلیسی، گوش‌دادن موسیقی از طریق گرامافون، مردمی در حال دوچرخه‌سواری و... به همراه اشکالی از برج‌های دوازده‌گانه سربانی و تصاویری از نحوه لباس پوشیدن شخصیت‌های قاجاری؛

ج) تصاویری اسطوره‌ای و خیالی در قسمت‌های دیگر سقف سربینه که برگرفته از ذهن و تخیل نقاش است؛ تصاویر موجودی با هیبت آدمی اما با یک چشم و منقاری در دست که می‌تواند نمادی از ضحاک ماردوش باشد؛ تصویر عوج‌بن‌عنق، شخصیت افسانه‌ای دوران حضرت موسی (ع)؛ تصویر کیسیابانو، دختر فرامرز و نوه رستم؛ تصویر فرامرز پسر رستم و تصاویری از دیوها؛

د) تصاویری از داستان‌های ادبی و عاشقانه خمسه نظامی و... در دیگر قسمت‌های سربینه، برگرفته از داستان‌های بیژن و منیژه، لیلی و مجنون، بهرام گور و کنیزک و... (رستمی، ۱۳۸۳).

احیا و تغییر کاربری حمام مهدی‌قلی‌بیک (موزه مردم شناسی)

حمام مهدی‌قلی‌بیک تا سال ۱۳۶۹ش با کاربری حمام فعالیت داشته که با منسوخ شدن حمام‌های عمومی به تدریج بدون استفاده و متروکه می‌شود. در تاریخ ۱۳۷۶/۲/۵ به دلیل ارزش تاریخی، به شماره ثبت ۱۲۷۴، در فهرست بناهای تاریخی کشور قرار می‌گیرد و سرانجام در سال ۱۳۷۸ بنا به دستور تولیت فقید آستان قدس رضوی، آیت‌الله واعظ طبسی، اجرای بازسازی بنا زیر نظر متخصصین امر آغاز می‌گردد و در سال ۱۳۸۳ به موزه‌های آستان قدس رضوی جهت تغییر کاربری تحویل می‌گردد.

کارشناسان معاونت امور موزه‌ها، طرح تغییر کاربری حمام مهدی‌قلی‌بیک را مطالعه و بررسی نموده‌اند که با توجه به عناوین مطرح شده و در نظر گرفتن ضرورت‌ها و امکانات موجود، موضوع «موزه مردم‌شناسی» را که می‌تواند ابزاری کارآمد در نشر فرهنگ و ارزش‌های اسلامی محسوب گردد به دلایل زیر انتخاب کردند:

۱) اهمیت بنا به لحاظ موقعیت مکانی و منحصر به فرد بودن آن در مشهد و استان خراسان؛

۲) تطبیق موضوع با بافت و ساختار اصیل بنا؛

۳) ماهیت جذاب و آموزنده موضوع برای عموم مردم.

به هر حال با تحقیق کارشناسان، در سال ۱۳۸۵ حمام مهدی‌قلی‌بیک با عنوان «موزه مردم‌شناسی» جهت پاسخ‌گویی به مخاطبان مشتاق تاریخ و فرهنگ سرزمین ایران آغاز به فعالیت نمود. از اهداف اصلی این طرح که در ۱۲ آذر ماه ۱۳۸۵ به اجرا درآمد، حفظ ارزش‌های فرهنگی، هنری و تاریخی بنا با توجه به کاربری نوین آن به عنوان یک موزه با ساختاری بسیار زیباست. پس سعی شد کمترین دخل و تصرف به بدنه بنا وارد شود و اشیای به‌نمایش درآمده با ظرفیت مکانی هماهنگی داشته و باعث فراموش شدن و یا کم‌رنگ شدن عظمت تاریخی آن نگردد.

سخن پایانی

چه بسیار بناهای عام‌المنفعه‌ای که در سراسر ایران توسط معماران بزرگ ساخته شد و به دلیل بزرگواری و خضوع ایشان، نام‌شان باقی ماند؛ بنای حمام مهدی‌قلی‌بیک یکی از این بناها به شمار می‌آید، بنایی که در دنیای مدرن امروزی ممکن بود مانند بسیاری از بناهای تاریخی موجود در بافت پیرامون حرم مطهر، با نگاه مدرن تخریب شود و جای خود را به بناهای نه‌چندان زیبای امروزی دهد، ولی با تلاش بسیاری از عزیزانی که حفظ و حراست از

دست‌مایه‌های معماری و پیرایه‌های وابسته به آن را به دلیل ارزش تاریخی و هنری امری ضروری و لازم می‌دانند از این قضیه مصون ماند و به دستور تولیت فقید آستان قدس رضوی، حضرت آیت‌الله واعظ طبسی، اجرای عملیات بازسازی و احیای آن زیر نظر متخصصین امر صورت گرفت و هم‌اکنون به عنوان مهم‌ترین موزه مردم‌شناسی شرق کشور شناخته می‌شود.

منابع

- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۷۲). آشنائی با معماری اسلامی ایران ساختمانهای درون شهری و برون شهری. تهران: دانشگاه علم و صنعت.
- رستمی، طاهره (۱۳۸۳) گزارش تصویری عملیات مرمتی حمام رضوی. مشهد: آستان قدس رضوی، معاونت فنی و عمرانی موقوفات.
- رشیدنجهفی، عطیه و پارسی، فرامرز (۱۳۸۸). حمام‌های تاریخی تبریز. تبریز: فن آذر و آشینا.
- روح‌الامین، محمود (۱۳۸۶). حمام عمومی در جامعه و فرهنگ و ادب دیروز: نگرش و پژوهش مردم‌شناسی. تهران: اطلاعات.
- رهو، روشنک (۱۳۸۴). حمام و مناسک گذر در «مجموعه مقاله‌های همایش حمام در فرهنگ ایران». تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده مردم‌شناسی.
- سجادی، سیدعلی‌محمد (۱۳۸۴). حمام و استحمام در «مجموعه مقاله‌های همایش حمام در فرهنگ ایرانی». تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده مردم‌شناسی.
- سیدی، مهدی (۱۳۷۷). مسجد شاه مقبره است نه مسجد. مجله خراسان پژوهی، سال اول، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۷۷. ۱۱۹-۱۳۸.
- شریعتی، علی (۱۳۶۳). راهنمای خراسان. تهران: الفبا.
- صنیع‌الدوله، محمدحسن خان (۱۳۶۲). مطلع‌الشمس. تهران: پیشگام.
- طبسی، محسن (۱۳۸۶). شناسایی و تحلیل عوامل مؤثر بر تغییرات کالبدی و عملکردی معماری گرمابه‌های ایران دوره صفویه. (پایان‌نامه دوره دکتری، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۶).
- کیانی، محمدیوسف (۱۳۸۷). معماری ایران (دوره اسلامی). تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت).
- نجمی، ناصر (۱۳۶۲). دارالخلافه تهران. تهران: همگام.
- نظرمحمدنرگسی، زهرا (۱۳۸۴). گرمابه: نگاهی به حمام‌های قدیمی ایران از دوره باستان تاکنون. تهران: آونیا.